

ULRICH SCHAAF
UNIwersytet Mikołaja Kopernika

KOŚCIOŁY POKOJU W JAWORZE I ŚWIDNICY W DRUGIEJ POŁOWIE LAT 50. XVII WIEKU. REKONSTRUKCJA DZIEJÓW BUDOWY I FORMY ARCHITEKTONICZNEJ

WSTĘP

Wyjątkowa sytuacja wyznaniowa śląskich protestantów po wojnie trzydziestoletniej oraz okoliczności wznoszenia kościołów Pokoju stały się przedmiotem dużego zainteresowania specjalistów reprezentujących różne dyscypliny nauki. Dotyczy to szczególnie zachowanych do dziś kościołów Pokoju w Jaworze (il. 1–2) i Świdnicy (il. 3–4)¹. W starszych opracowaniach, pisanych często przez duchownych i opartych na źródłach parafialnych, uwzględniana była przede wszystkim historia parafii. Kwestie dziejów budowy kościołów omawiano tylko skrótowo i ograniczano się do podania najważniejszych dat². W nowszych pracach, autorstwa historyków, historyków sztuki i historyków architektury, kościoły Pokoju zostały przeanalizowane pod różnymi kątami, ale dzieje ich budowy podawane są przeważnie za starszymi opracowaniami³. Materialną substancję kościołów jako źródło wiedzy o ich historii wykorzystywano rzadko

¹ Protestantkie mieszczaństwo w Głogowie otrzymało na początku listopada 1651 r. pozwolenie i plac na budowę pierwszego kościoła Pokoju o konstrukcji szkieletowej. Zbudowany do końca 1652 r., zawałił się w czasie burzy 24 VIII 1654 r. Drugi kościół, także o konstrukcji szkieletowej, powstał do końca 1655 r., spłonął jednak w 1759 r. Trzeci kościół, wzniesiono w 1764 r. już jako murowany. Na temat historii pierwszych dwóch kościołów por. m.in. F. Minsberg, *Geschichte der Stadt und Festung Groß-Glogau*, Bd. 2, Gottschalk, Glogau 1853, s. 95–96; J. Blaschke, *Geschichte der Stadt Glogau und des Glogauer Landes*, Hellmann, Glogau 1913, s. 292–295.

² Odnośnie do kościoła jaworskiego por. przede wszystkim: D.G. Schwertner, *Funffzig-Jähriges Gedächtniß Der Evangelischen Fürstenthums-Kirchen Zum Heil. Geist genannt, Vor der Stadt Jauer*, Liebig, Jauer 1706; C.F.E. Fischer, *Geschichte und Beschreibung der schlesischen Fürstenthumshauptstadt Jauer*, Bd. 2, opublikowany nakładem własnym, Jauer 1804; C.S. Hermann, *Geschichte der Evangelisch-Lutherischen Friedenskirche vor Jauer, genannt zum heiligen Geist*, opublikowany nakładem własnym, Jauer 1855; G. Heuber, *Die Evangelische Friedenskirche in Jauer genant zum heiligen Geist. Festschrift zur Feier des 250jährigen Bestehens der Kirche*, Hellmann, Jauer 1906. Odnośnie do kościoła świdnickiego por. przede wszystkim: C.G. Lehmann, *Geschichte der evangelischen Friedenskirche zu Schweidnitz zu der Feier ihres hundert und fünfzigjährigen Jubelfestes am 23. September 1802*, Schweidnitz 1802; E. Goguel, *Geschichtliche Denkschrift, betreffend die evangelische Friedenskirche „zur heiligen Dreifaltigkeit“ vor Schweidnitz*, Heege, Schweidnitz 1852; L. Worthmann, *Die Friedenskirche zur heiligen Dreifaltigkeit vor Schweidnitz. Festschrift zur Vierteljahrtausend-Feier am 22. September 1902*, Weigmann, Schweidnitz 1902; O. Eckert, *Denkschrift zum 250jährigen Jubelfest der evangelischen Friedenskirche „zur heiligen Dreifaltigkeit“ vor Schweidnitz*, Heege, Schweidnitz [1902]; L. Worthmann, *Führer durch die Friedenskirche Schweidnitz*, Heege, Schweidnitz 1929.

³ Odnośnie do opracowań monograficznych kościoła jaworskiego por. przede wszystkim: U. Hutter, *Die Friedenskirche zu Jauer genannt Zum Heiligen Geist*, Unser Weg, Lübeck 1983; *Kościół Pokoju w Jaworze. Friedenskirche Jauer. / Church of Peace in Jawor*, red. B. Skoczylas-Stadnik, Muzeum Regionalne w Jaworze, Jawor 1994; S. Nowotny, *Historia kościoła Pokoju w Jaworze. / Geschichte der Friedenskirche zu Jauer*, Pkgroup Świdnica, Jawor 2005. Odnośnie do opracowań o charakterze monograficznym kościoła świdnickiego por. przede wszystkim: H. Bunzel, *Die Friedenskirche zur Schweidnitz. / Geschichte einer Friedenskirche von ihrem Entstehen bis zu ihrem Versinken ins Museumsdasein*, Unser Weg, Ulm-Donau 1958; K. Jadwyszczok, *Kościół Pokoju w Świdnicy*, Zwiastun, Warszawa 1967; U. Hutter, *Die Friedenskirche zu Schweidnitz*, [w:] *Schweidnitz im Wandel der Zeit*, Hrsg. W. Bein, U. Schmilewski, Korn,

1. Jawor, kościół Pokoju, widok od południa. Fot. G. Grajewski

2. Jawor, kościół Pokoju, wewnątrz z widokiem na ołtarz i ambonę. Fot. G. Grajewski

3. Świdnica, kościół Pokoju, widok od południa. Fot. U. Schaaf

4. Świdnica, kościół Pokoju, wnętrze z widokiem na ołtarz i ambonę. Fot. T. Trapp

i w ograniczonym stopniu⁴. W publikacjach na ogół podkreśla się znaczenie wzniesienia kościołów Pokoju w kontekście postanowień pokoju westfalskiego, nigdy jednak nie podjęto próby rekonstrukcji ich pierwotnej formy architektonicznej i kształtu konstrukcji szkieletowej. To właśnie te luki w opracowaniach stały się motywacją do przeprowadzenia badań architektoniczno-historycznych w zachowanych kościołach Pokoju w Jaworze i Świdnicy⁵. Niniejszy artykuł opiera się w dużej mierze na wynikach tych prac badawczych⁶, koncentruje się na wybranych aspektach dziejów i architektury obu kościołów w połowie XVII w.

UWARUNKOWANIA HISTORYCZNE BUDOWY KOŚCIOŁÓW POKOJU

Historia kościołów Pokoju zaczyna się wraz z ustanowieniem pokoju westfalskiego w 1648 r., którym zakończono wojnę trzydziestoletnią. W wyniku pertraktacji pokojowych postanowienia dotyczące Śląska zostały zawarte w paragrafach 38–41 artykułu V traktatu. W paragrafie 38 księżętom wyznania augsburskiego: brzeskiemu, legnickiemu, ziębickiemu i oleśnickiemu oraz miastu Wrocław zagwarantowano wolność religijną w ramach przywilejów przedwojennych, jednak nie z tytułu prawa, lecz na podstawie aktu łaski cesarza Ferdynanda III Habsburga. Zgodnie z paragrafem 39 w księstwach podległych królowi Czech, Ferdynandowi IV Habsburgowi, określanych jako dziedziczne, mogli pozostać protestanci księżęta i ich poddani, pod warunkiem zachowania spokoju społecznego. Ponadto przyznano im prawo do uczestniczenia w nabożeństwach ewangelickich w miejscowościach znajdujących się poza granicami kraju. Paragraf 40 zezwalał wyznawcom wiary augsburskiej w księstwach dziedzicznych na budowę trzech kościołów poza murami miejskimi Świdnicy, Jawora i Głogowa. W ostatnim paragrafie (41) Szwecja i protestanckie stany Rzeszy otrzymały prawo do interwencji w sprawie protestantów śląskich na posiedzeniach Sejmu Rzeszy⁷.

Dalsze ograniczenia dla protestantów wprowadzono w latach 1651 i 1652. W udzielonych przez Ferdynanda IV pozwoleniach na budowę kościołów Pokoju postawiono warunek, że mogą one być wykonane wyłącznie z drewna i gliny⁸. Ponadto, na podstawie zarządzenia Ferdynanda III z 1653 r., w ramach tak zwanej redukcji kościołów na terenach katolickich Śląska, pozbawiono protestantów wszystkich kościołów, w tym 254 w księstwach Jawora i Świdnicy⁹. Wszystkie wspomniane ograniczenia prawne miały bezpośredni wpływ na architekturę i konstrukcję kościołów Pokoju.

Würzburg 1990, s. 258–267. Por. także K.E.O. Fritsch, *Aus der schlesischen Renaissance des 17. Jahrhunderts*, „Deutsche Bauzeitung”, 20, 1886, s. 577–582, 601–607; P. Banaś, *Studia nad śląską architekturą protestancką 2. połowy XVII wieku*, „Rocznik Sztuki Śląskiej”, VIII, 1971, s. 35–89; *Kościoły Pokoju na Dolnym Śląsku. / Die Friedenskirchen in Schlesien*. Materiały z polsko-niemieckiej konferencji, Głogów 22 X 2004 r. [mps].

⁴ Analizę zachowanej substancji uwzględnił częściowo M. Borrmann, *Die evangelischen Friedenskirchen in Jauer und Schweidnitz*, „Materialien zur Bauforschung”, 2, 1991, s. 87–118.

⁵ U. Schaaf, *Kościół Pokoju w Świdnicy. Dzieje budowy w świetle badań architektonicznych przystosowanych do analizy konstrukcji szkieletowej oraz studium historyczne*, t. 1–3, rozprawa doktorska, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2006 [mps]; idem, *Die Friedenskirche Jauer. Ein Beitrag zu ihrer Geschichte im Spiegel der historischen Quellen und des bautechnischen Befundes*, Toruń 2014 [mps] (w druku). Ostatni projekt badawczy był częścią większego projektu współpracy UNESCO-Chair in Heritage Studies Brandenburskiego Uniwersytetu Technicznego w Cottbus oraz Zakładu Konserwatorstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, finansowanego w ramach programu „Erinnerung und Identität – Die Deutschen und ihre Nachbarn in Mittel- und Osteuropa” przez Pełnomocnik Rządu Federalnego ds. Kultury i Mediów.

⁶ Szczególnie w odniesieniu do wyników kompleksowej analizy materialnej substancji, która pozwoliła na rozwarstwienie chronologiczne, zob. oba opracowania z przyp. 5.

⁷ Tekst paragrafów 38–41 kontraktu pokojowego w całości w: U. Hutter-Wolandt, *Das Zeitalter nach der Reformation*, [w:] *Quellenbuch zur Geschichte der evangelischen Kirche in Schlesien*, Hrsg. G.A. Benrath, U. Hutter-Wolandt, D. Meyer, L. Petry, H. Weigelt, Oldenbourg, München 1992, s. 123–124.

⁸ Na temat udzielenia pozwolenia na budowę kościoła Pokoju w Głogowie w 1651 r. zob. przyp. 1. Wspólne pozwolenie na budowę kościołów Pokoju w Jaworze i Świdnicy wydał Ferdynand IV, powołując się na decyzję swego ojca, Ferdynanda III, 3 IX 1652 r. Tekst pozwolenia w: Heuber, *op. cit.*, s. 51–52.

⁹ J. Deventer, *Gegenreformation in Schlesien. Die habsburgische Rekatholisierungspolitik in Glogau und Schweidnitz 1526–1707* (Neue Forschungen zur schlesischen Geschichte, Bd. 8), Köln 2003, s. 288–299; Hutter, *Die Friedenskirche zu Jauer...*, s. 9. Por. także J. Berg, *Die Geschichte der gewaltsamen Wegnahme der evangelischen Kirchen und Kirchengüter in den Fürstenthümern Schweidnitz und Jauer während des siebzehnten Jahrhunderts*, opublikowany nakładem własnym, Breslau 1854.

KOŚCIÓŁ POKOJU W JAWORZE

ZARYS DZIEJÓW BUDOWY

Treść królewskiego pozwolenia na budowę kościołów Pokoju w Jaworze i Świdnicy z 3 IX 1652 r. obwieścił 26 IX tego roku starosta księstwa świdnicko-jaworskiego, Otto von Nostitz. Tego samego dnia przekazał on mieszczaństwu protestanckiemu plac pod budowę kościoła przed bramą złotoryjską¹⁰. Lokalizację tę wybrano już wiosną 1652 r., uwzględniając przy tym przede wszystkim uwarunkowania związane z utrzymaniem zdolności obrony miasta¹¹. Już 27 IX 1652 r. królewski urząd powołał pierwszą radę parafialną. Jej członkowie, zwani witrykami, reprezentowali protestanckie mieszczaństwo, które otrzymało prawo patronackie¹². Rada była odpowiedzialna za sprawy administracyjne, w tym także za kierowanie budową, wyposażenie i utrzymanie kościoła¹³.

Z powodu braku funduszy na wzniesienie właściwego kościoła parafia przystąpiła do postawienia kościoła tymczasowego, w którym już 6 III 1653 r. odprawiono pierwsze nabożeństwo¹⁴. Trudna sytuacja gospodarcza Jawora po wojnie trzydziestoletniej oraz mała liczba protestanckich mieszczan¹⁵ zmusiła parafię do zorganizowania kwesty, która objęła księstwo jaworskie oraz protestanckie księstwa śląskie i terytoria poza granicami Śląska. W ciągu dwóch lat zebrano ponad 4000 talarów Rzeszy¹⁶. Ponadto mieszczaństwo oraz szlachta księstwa jaworskiego wsparły budowę kościoła darami w postaci materiałów budowlanych, a także zapewniły środki transportu i pracę pańszczyźnianą¹⁷.

Wykonanie projektu parafia jaworska zleciła Albrechtowi von Sebischowi, wrocławskiemu architektowi i budowniczemu fortyfikacji¹⁸. Szczegóły tego zlecenia nie są do końca jasne. Niektórzy badacze podają, że von Sebisch projektował wcześniej kościół głogowski¹⁹, i to mogło być powodem wybrania go do zaprojektowania kościoła jaworskiego. Informacja ta jednak nie jest potwierdzona źródłowo. Wiadomo natomiast, że von Sebisch przygotował pięć rysunków i makietę dla parafii w Jaworze²⁰. Zachowały się do dziś rysunki rzutu i przekroju kościoła, nie są one jednak ani datowane, ani sygnowane²¹, zatem nie wiadomo, czy wykonał je von Sebisch, czy mistrz ciesielski Gamper, jak z kolei przypuszczają Hermann i Heuber²². Ponadto projekt ten różni się od zrealizowanego kościoła, i to zarówno pod względem formy architektonicznej, jak i układu nośnych elementów konstrukcyjnych²³. Kiedy i dlaczego doszło do tych zmian, nie udało się dotychczas ustalić. Rzekomy współudział von Sebischa jako kierownika budowy

¹⁰ Więcej na ten temat por. m.in. Schwertner, *op. cit.*, s. 3–4; Fischer, *op. cit.*, s. 158.

¹¹ Wymóg ten sformułowano m.in. w piśmie Ferdynanda III do starosty Otta von Nostitz z 8 III 1652 r. Fischer, *op. cit.*, s. 155–156.

¹² Szczegóły m.in. Fischer, *op. cit.*, s. 160, 283; Hermann, *op. cit.*, s. 33.

¹³ Zadania członków rady parafialnej w odniesieniu do budowy kościoła zostały dokładnie określone w pierwszym porządku kościelnym; por. *Schlesische Kirchen- und Schulordnungen von der Reformation bis ins 18. Jahrhundert*, Hrsg. H. Jessen, W. Schwarz, Starke, Görlitz 1938, s. 249, 251.

¹⁴ Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, Oddział Rękopisów, sygn. AKX 1950 KN 606, Kopiarz ustaw, przywilejów, statutów etc. dotyczących kościoła ewangelickiego w księstwie świdnicko-jaworskim od XVI do XVIII w. W niektórych miejscach szczegółowy dziennik wydarzeń w gminie ewangelickiej w Jaworze szczególnie w XVII w., s. 87.

¹⁵ Według badaczy przed wojną trzydziestoletnią liczba mieszkańców wynosiła ok. 6000, a po wojnie już tylko ok. 250, zob. H. Kaulbach, *Aus der Verwaltungs- und Wirtschaftsgeschichte der Stadt Jauer vom Ende des Dreißigjährigen Krieges bis zur preußischen Besitzergreifung*, Bursch, Jauer 1936, s. 25.

¹⁶ Dane o zebranych środkach wahają się od 4000 do 4600 talarów rzeszy por. m.in. Fischer, *op. cit.*, s. 162–163; Hermann, *op. cit.*, s. 33–34; Heuber, *op. cit.*, s. 53.

¹⁷ Szczegółowy wykaz darowanych materiałów budowlanych zawiera teczka pt. *Foundationen, Bausachen, Stolae Taxen, Kommunikanten Nachweisung*; Legnica, Archiwum Państwowe [dalej cyt.: AP], Akta Kościoła Pokoju [dalej cyt.: AKP], sygn. 436, s. 12–13.

¹⁸ Na temat von Sebischa por. m.in. A. Reifferscheid, *Sebisch Albert von*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biografie*, w trybie online, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz79840.html> (dostęp: 26.03.2017); P. Oszczanowski, J. Gromadzki, *Theatrum vitae et mortis. Grafika, rysunek i malarstwo książkowe na Śląsku w latach ok. 1550–ok. 1650*, Muzeum Historyczne Wrocław, Wrocław 1995, s. 64–65.

¹⁹ M.in. Banaś, *op. cit.*, s. 52; A. Bok, *Kościół Pokoju w Jaworze. Die Friedenskirche zu Glogau*, [w:] *Kościół Pokoju na Dolnym Śląsku...*, s. 32–33.

²⁰ Informacja na podstawie korespondencji między parafiami jaworską i świdnicką dotyczącej budowy ich kościołów; Legnica, AP, sygn. 2, AKP, s. 107–114.

²¹ Legnica, AP, sygn. 2, AKP, b.n.

²² Hermann, *op. cit.*, s. 34; Heuber, *op. cit.*, przyp. 1.

²³ Projekt przedstawia pseudobazylikę a nie bazylikę, a układ nośny szkieletu różni się m.in. liczbą ram konstrukcyjnych i liczbą słupów nośnych.

przy realizacji kościoła²⁴ wydaje się mało prawdopodobny wobec powołania już w 1652 r. rady parafialnej, w tym także dyrektora budowlanego. Licznie zachowane źródła pisane kościoła jaworskiego z lat 1655–1656 również nie potwierdzają sprawowania przez niego takiej funkcji.

Realizację konstrukcji szkieletowej parafia zleciła jaworskiemu mistrzowi ciesielskiemu Andreasowi Gamperowi²⁵. W zachowanych źródłach z 1664 r. nie ma niestety informacji o dacie zlecenia i rozpoczęcia odwiązywania konstrukcji kościoła na placu ciesielskim przez Gampera. Wiadomo, że 24 IV 1654 r. nastąpiło uroczyste położenie kamienia węgielnego²⁶. Jako datę wzniesienia nowego kościoła jednomyślnie podaje się w literaturze 30 IX 1655 r. Niektórzy autorzy uważają, że w tym czasie konstrukcja kościoła była wzniesiona jedynie „unter Dach”, czyli była w stanie surowym zadaszonym²⁷, inni twierdzą zaś, że pola w szkielecie w ścianach obwodowych budowli zostały już wypełnione gliną i pobielone wapnem²⁸. Zdaniem innych badaczy 30 IX 1655 r. jest datą zakończenia budowy kościoła²⁹. Jednak zlecenie przez radę parafialną w 1656 r. wykonania zarówno prac szklarskich, jak i lepiarskich³⁰ dowodzi jednoznacznie, że kościół był w tym czasie jeszcze w stanie surowym, częściowo bez wypełnień. Wspomniany dzień należy więc jedynie traktować jako datę zakończenia i odbioru przede wszystkim prac ciesielskich. Do pierwszego wyposażenia kościoła należały ołtarz, ambona i pozytyw, przeniesione z kościoła tymczasowego. Odbyło się to przed pierwszym nabożeństwem, które miało miejsce z okazji poświęcenia kościoła w czwartą niedzielę adwentu 1655 r.³¹ Surowa konstrukcja szkieletowa ścian i stropów była widoczna we wnętrzu aż do lat 70. XVII w., kiedy to przystąpiono do wykonania wystroju malarskiego³².

CHARAKTERYSTYKA ARCHITEKTURY I KONSTRUKCJI

Zewnętrzny kształt architektoniczny kościoła Pokoju w Jaworze, pomijając rozbudowę zakrystii i dobudowanie wieży na początku XVIII w.³³, nie uległ zmianie od momentu jego powstania do dziś w sposób zasadniczy, mimo licznych późniejszych remontów i restauracji. Ukończony w 1656 r. kościół miał trójnawowy korpus z trójbocznie zamkniętą apsydą z miejscem na ołtarz (niem. Chor- lub Altarraum) od wschodu (il. 5). Bazylikową bryłę kościoła tworzyła wysoka nawa środkowa z dachem dwuspadowym oraz dwie niższe dwukondygnacyjne nawy boczne, których dachy pulpitowe dochodziły do ścian między nawowych (il. 6). Apsyda sięgała do wysokości okapu naw bocznych; jej dach trzyspadowy łączył się ze wschodnią ścianą szczytową.

Surowa konstrukcja szkieletowa wyznaczała artykulację architektoniczną ścian zewnętrznych (il. 7–9). Słupy główne³⁴ dzieliły ściany na powtarzające się przęsła³⁵. Dwa skrajne przęsła od wschodu i zachodu były nieco węższe od pozostałych. Podwalina³⁶, rygle międzykondygnacyjne³⁷ albo skrajne belki stropowe³⁸ oraz oczepy³⁹ tworzyły kondygnacje. Poprzez dalszy podział przez słupy pośrednie⁴⁰ i rygle

²⁴ Hutter, *Die Friedenskirche zu Jauer...*, s. 10.

²⁵ Fischer, *op. cit.*, s. 163.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ M.in. *ibidem*; Heuber, *op. cit.*, s. 54. Określenie „unter Dach und Fach” oznacza w języku niemieckim, że stan surowy jakiegokolwiek budynku jest zamknięty; J. i G. Grimm, *dach*, [w:] *Deutsches Wörterbuch*, w trybie online, <http://woerterbuchnetz.de/DWB/?sigle=DWB&mode=Vernetzung&lemid=GD00010> (dostęp: 19.03.2017).

²⁸ M.in. Schwertner, *op. cit.*, s. 4; Hermann, *op. cit.*, s. 34.

²⁹ Np. Hutter, *Die Friedenskirche zu Jauer...*, s. 11.

³⁰ M.in. Fischer, *op. cit.*, s. 164, podaje, że w 1656 r. mistrz szklarski Radenthaler z Bolesławca wykonał oszklelenie okien kościoła, a lepiarz Seehagen z Legnicy – wypełnienie pól szkieletu z gliny.

³¹ *Ibidem*, s. 163.

³² Więcej na ten temat por. Schwertner, *op. cit.*, s. 37; Fischer, *op. cit.*, s. 168; Hermann, *op. cit.*, s. 35–36; Heuber, *op. cit.*, s. 56–57.

³³ Zakrystię powiększono w 1704 r., a wieżę dobudowano po konwencji z Altranstädt w 1707 r.; Hermann, *op. cit.*, s. 36, 48; Heuber, *op. cit.*, s. 57.

³⁴ Słup główny – pionowy element nośny stojący na punkcie skrzyżowania się ramy podłużnej z ramą poprzeczną.

³⁵ Przęsło – fragment pomiędzy dwoma słupami głównymi.

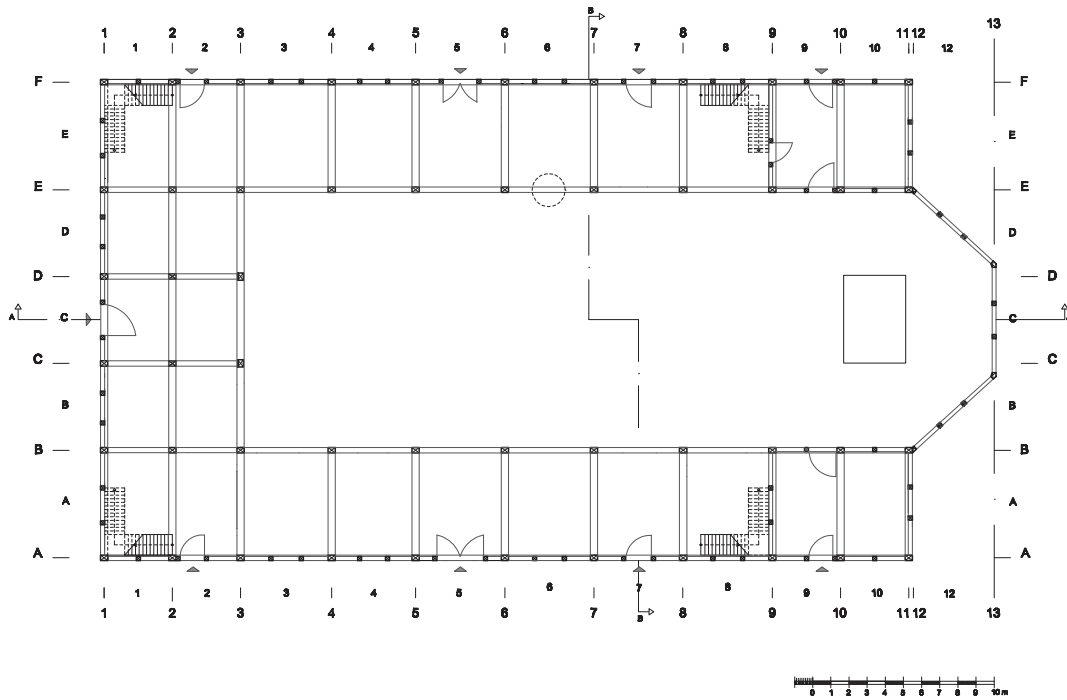
³⁶ Podwalina – dolny poziomy element nośny ścian lub ram konstrukcyjnych oparty na fundamencie.

³⁷ Rygiel międzykondygnacyjny – poziomy element nośny rozpięty między słupami głównymi, na którym opierają się końcówki belek stropowych.

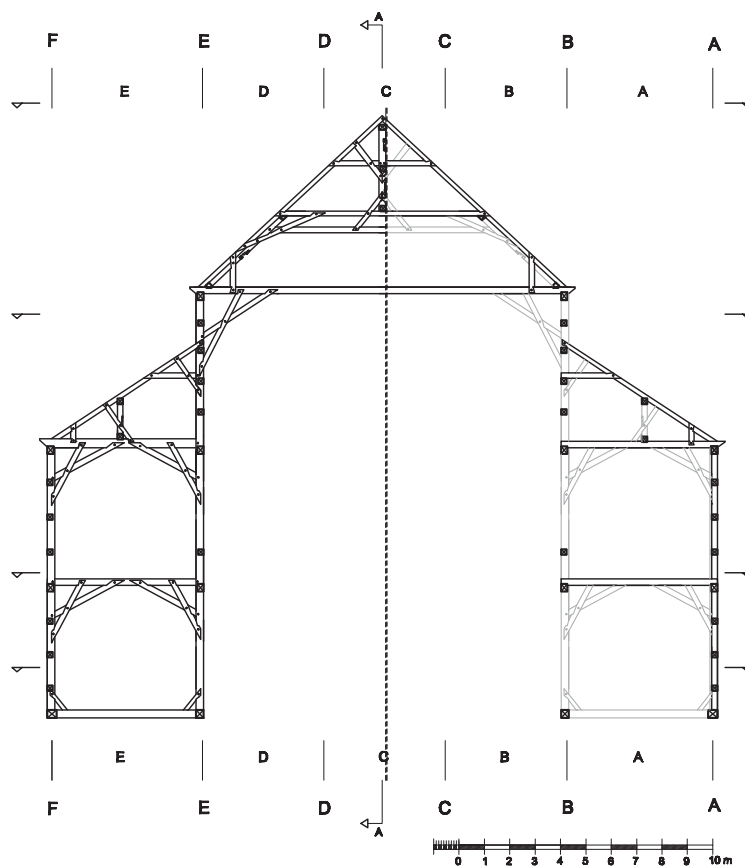
³⁸ Skrajna belka stropowa – nośny element konstrukcyjny znajdujący się w płaszczyźnie ścian.

³⁹ Oczep – górny poziomy element nośny ścian lub ram konstrukcyjnych łączący na słupach głównych i podpierający belki więzowe.

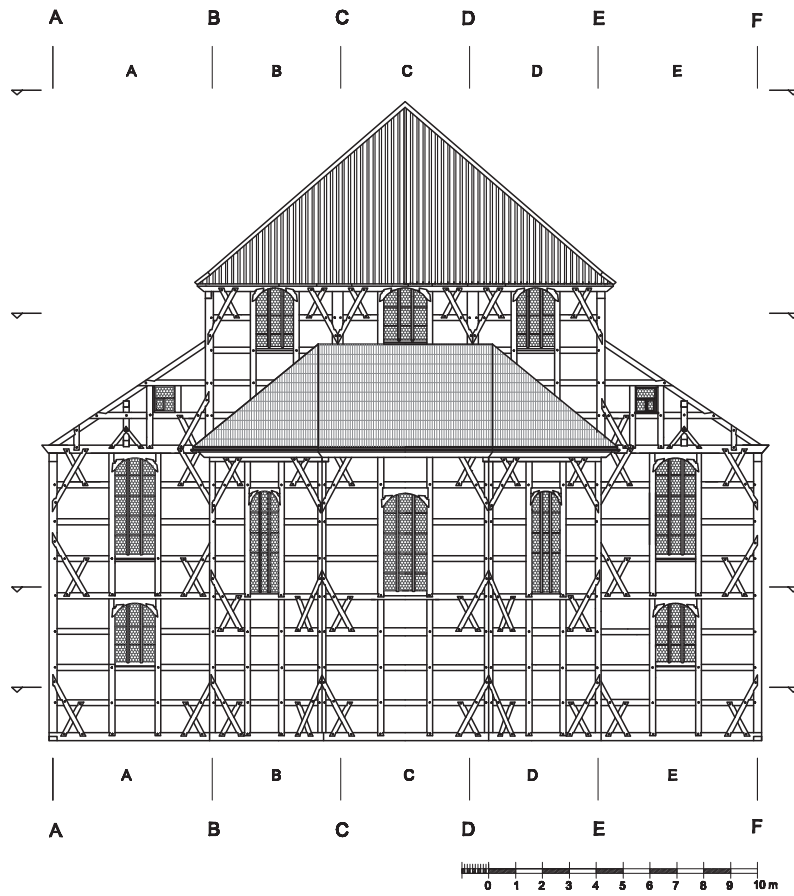
⁴⁰ Słup pośredni – pionowy element między słupami głównymi dzielący przęsła na segmenty.

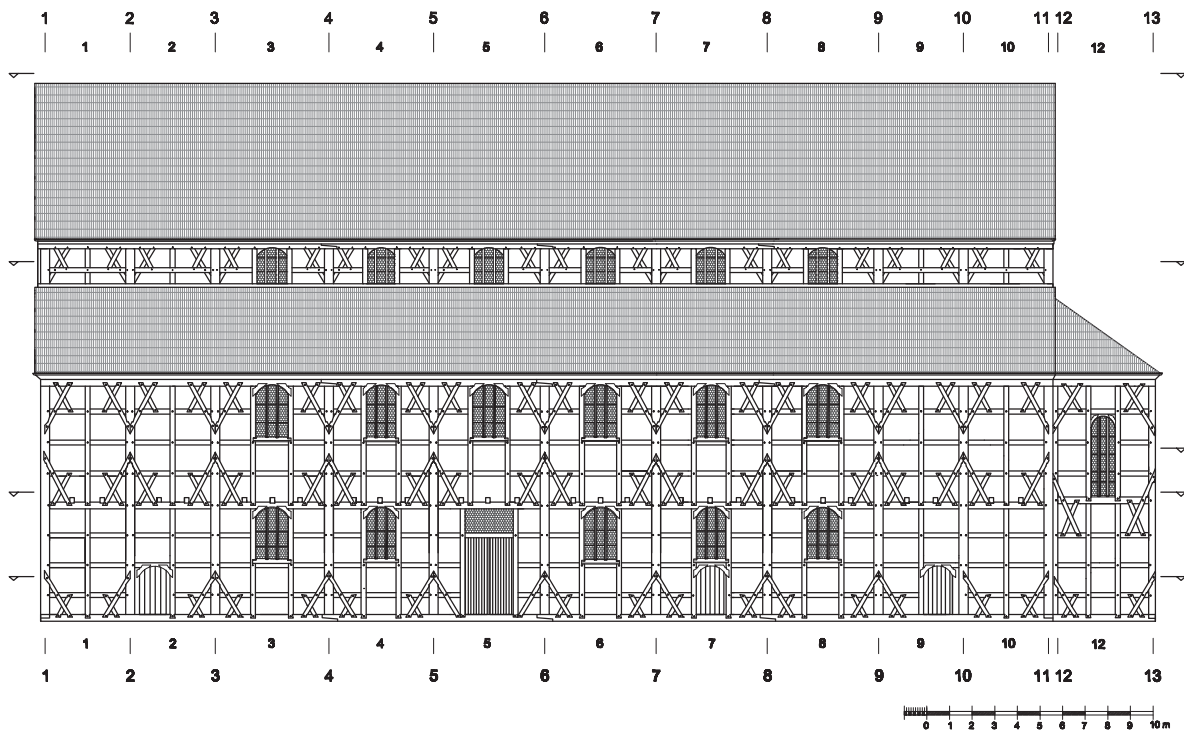
5. Jaworzno, kościół Pokoju, rzut przyziemia, rekonstrukcja, rys. U. Schaaf

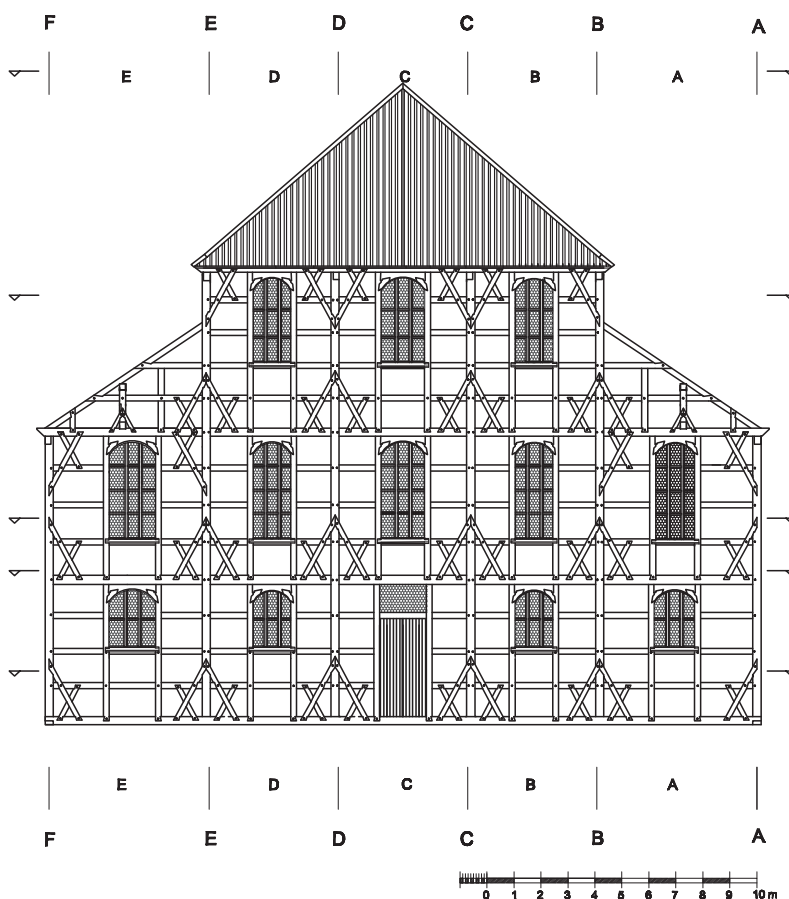
6. Jaworzno, kościół Pokoju, przekrój poprzeczny, rekonstrukcja, rys. U. Schaaf

7. Jawor, kościół Pokoju, widok elewacji wschodniej, rekonstrukcja U. Schaaf

8. Jawor, kościół Pokoju, widok elewacji południowej, rekonstrukcja U. Schaaf

9. Jawor, kościół Pokoju, widok elewacji zachodniej, rekonstrukcja U. Schaaf

pośrednie⁴¹ powstały zbliżone do kwadratu pola. Krzyżujące się zastrzały⁴² powyżej podwalin i rygli międzykondygnacyjnych albo skrajnych belek stropowych oraz poniżej oczepów wzbogacały kompozycję i podkreślały wewnętrzny podział na kondygnacje⁴³. Na elewacjach kościoła nie występowały żadne elementy dekoracyjne. Kościół nie miał fasady w sensie właściwym, gdyż żadna elewacja nie była wyróżniona odmienną kompozycją⁴⁴.

We wnętrzu pierwotnie znajdowały się tylko dwie kondygnacje empor o kształcie podkowy (obecnie druga i czwarta empora) (il. 5), zintegrowane z nawami bocznymi, sięgały od zachodu do wnętrza kościoła przez dwa przęsła. Nawa środkowa została nakryta stropem płaskim, natomiast nad czwartą emporą w nawach bocznych wykorzystano przestrzeń pod dachami pulpitowymi. Z analizy wynika jednoznacznie, że pierwszą i trzecią emporę oraz łoże w apsydzie (łącznie z zewnętrznymi schodami) wprowadzono w 2. połowie XVII i w 1. ćwierci XVIII w.⁴⁵, a rozbudowana empora organowa powstała dopiero w połowie XIX w.⁴⁶ Ołtarz usytuowano pośrodku apsydy, a ambonę – mniej więcej w połowie północnej ściany międzynawowej. Po stronie wschodniej korpusu kościoła znajdowały się dwa wyodrębnione pomieszczenia: w narożniku północno-wschodnim zakrystia, a w narożniku południowo-wschodnim kaplica chrzcielna⁴⁷.

⁴¹ Rygiel pośredni – poziomy element rozpięty między słupami głównymi, który dzieli przęsła razem ze słupami pośrednimi na pola szkieletu.

⁴² Zastrzał – ukośnie ułożony długi element usztywniający ściany i ramy konstrukcyjne.

⁴³ Badania architektoniczne udowodniły, że taki układ charakteryzował pierwotnie także elewację zachodnią. Układ ten został jednak już w końcu XVII w. zmieniony podczas remontu elewacji; por. Schaaf, *Die Friedenskirche...*, s. 40–42, 82–83.

⁴⁴ Na brak reprezentacyjnej fasady zwrócił już wcześniej uwagę Banaś, *op. cit.*, s. 55.

⁴⁵ Por. Schaaf, *Die Friedenskirche...*, s. 47–51, 54–58, 83–88.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 47–51, 52–54, 101–102.

⁴⁷ Pomieszczenie to pełniło swoją funkcję do 1855 r., kiedy przeniesiono halę chrztów do zakrystii; Hermann, *op. cit.*, s. 4.

Z powodu wielokrotnych napraw i restauracji przyziemia wszystkich elewacji nie udało się jednoznacznie zrekonstruować lokalizacji i wielkości wejść do kościoła. Główne wejścia znajdowały się prawdopodobnie w osi zachodniej ściany szczytowej oraz mniej więcej pośrodku północnej i południowej ścian naw bocznych, w przeszle piątym od zachodu⁴⁸. Dodatkowe wejścia zarówno bezpośrednio do wnętrza przyziemia, jak i na schody prowadzące na emporę znajdowały się przypuszczalnie w przeszłach drugim i siódmym naw bocznych, gdzie także dzisiaj znajdują się wejścia. Ze względów funkcjonalnych zakrystia prawdopodobnie miała własne wejście od zewnątrz⁴⁹ oraz była skomunikowana z ołtarzem i amboną parą dodatkowych drzwi wewnętrznych, tak jak dzisiaj. Kaplica chrzcielna na pewno była dostępna od strony ołtarza, niewykluczone jednak, że również bezpośrednio od zewnątrz.

Na emporę pierwotnie prowadziły wewnętrzne schody dwubiegowe łamane, które znajdowały się w narożnikach północno-zachodnim i południowo-zachodnim oraz w narożnikach północno-wschodnim i południowo-wschodnim przed zakrystią, względnie kaplicą chrzcielną⁵⁰.

Okna zostały rozmieszczone na trzech poziomach, co gwarantowało dobre oświetlenie w nawach bocznych i nawie środkowej (il. 7–9): w przyziemiu, na poziomie pierwszej empory głównej, na poziomie drugiej empory głównej elewacji szczytowej wschodniej⁵¹ i zachodniej oraz w obrębie stref górnych okien. Jedynie dwa skrajne przeszła, zachodnie i wschodnie, naw bocznych oraz nawy głównej nie miały żadnych okien⁵². Trójnawowy korpus kościoła ma ok. 43,50 m długości (ok. 47,90 m razem z apsydą) i ok. 26,25 m szerokości. Wysokość do stropu w nawach bocznych wynosi ok. 10,10 m, a w nawie środkowej – ok. 16,35 m.

Podobnie jak zewnętrzna forma architektoniczna kościoła, również jego konstrukcja szkieletowa zachowała w dużej mierze pierwotny układ, mimo wymiany wielu elementów konstrukcyjnych w następnych latach (il. 5). Szkielet nośny trójnawowego korpusu składał się z czterech ram podłużnych – zewnętrzne ramy (A i F) tworzyły północną i południową elewację naw bocznych, a wewnętrzne ramy (B i E) ściany międzynawowe z barierami empor oraz strefami górnych okien. Odległość osiowa między ramami wynosiła w nawach bocznych (A do B, E do F) ok. 5,70 m, a w nawie środkowej (B do E) ok. 14,50 m. Dwukondygnacyjna empora zachodnia była wsparta na dwóch dodatkowych ramach (C i D).

Szkielet nośny trójnawowego korpusu składał się z 11 ram: pierwszą ramę stanowiła zachodnia ściana szczytowa, trzecią – bariera empory zachodniej, dziewiątą ramę na poziomie przyziemia – wewnętrzne ściany poprzeczne zakrystii i kaplicy chrzcielnej, jedenastą – wschodnia ściana szczytowa. Odległość osiowa między środkowymi ramami od trzeciej do dziewiątej wynosiła ok. 4,75 m; tylko między skrajnymi ramami zachodnimi od pierwszej do trzeciej i skrajnymi ramami wschodnimi od dziewiątej do jedenastej odległość była mniejsza, bo ok. 3,55 m. Obecnie słupy główne w ścianach międzynawowych, a także słupy główne wspierające emporę zachodnią są zdwojone. Układ ten skłonił niektórych badaczy do wysunięcia wniosku, że konstrukcja szkieletowa jaworskiego kościoła to system trzech niezależnych od siebie konstrukcji: północna nawa boczna, nawa środkowa, południowa nawa boczna⁵³. Zdwojenie to ma jednak charakter wtórny, co jednoznacznie udowodniono przez analizę konstrukcji i źródeł pisanych oraz badania dendrochronologiczne⁵⁴. Nawa środkowa i nawy boczne stanowiły zatem pierwotnie jednorodną konstrukcję.

⁴⁸ O istnieniu głównego wejścia w elewacji północnej świadczy XVII-wieczny zapis źródłowy mówiący o „großes Tor”, czyli dużej bramie, w tejże elewacji; Legnica, AP, sygn. 408, AKP, s. 17, 22. Analiza konstrukcji z kolei wykazała, że także w elewacji południowej istniał od początku duży otwór drzwiowy; Schaaf, *Die Friedenskirche...*, s. 39.

⁴⁹ Lokalizacja tych drzwi jest hipotetyczną rekonstrukcją, ponieważ nie zachowała się pierwotna zewnętrzna ściana szkieletowa północnej nawy bocznej w obrębie rozbudowanej na początku XVIII w. zakrystii.

⁵⁰ Taką lokalizację i formę schodów przedstawił Fritsch, *op. cit.*, s. 581, jeszcze w 1886 r. Wymiana schodów nastąpiła przy okazji renowacji kościoła na początku XX w.; Legnica, AP, sygn. 396, AKP, b.n.

⁵¹ Okna we wschodniej elewacji szczytowej powyżej dachu pulpitu zlikwidowano w 1681 r., kiedy rada kościelna zleciła najpierw stolarzowi Riehlowi odeskowanie tej przestrzeni od środka kościoła, a następnie malarzowi Flegelowi namalowanie Sądu Ostatecznego; Fischer, *op. cit.*, s. 168; Hermann, *op. cit.*, s. 34; Heuber, *op. cit.*, s. 54.

⁵² Analiza konstrukcji wskazuje, że otwory okienne po stronie wschodniej są wtórne. Powstały one po umieszczeniu we wschodniej elewacji szczytowej obrazu Sądu Ostatecznego; Schaaf, *Die Friedenskirche...*, s. 34–35, 40.

⁵³ M.in. Borrman, *op. cit.*, s. 98 oraz tablica 8.

⁵⁴ Por. Schaaf, *Die Friedenskirche...*, s. 46, 79–80; T. Ważny, *Analiza dendrochronologiczna kościoła Pokoju w Jaworze*, Toruń 2012, b.n. [mps].

Słupy główne sięgały od podwalin przez wszystkie kondygnacje do oczepów⁵⁵, przez dwie kondygnacje w nawach bocznych, przez trzy w nawie środkowej (il. 6). Podziału na kondygnacje dokonano przez belki stropowe i wiązarowe, które w ramach łączyły się albo ze słupami głównymi albo z oczepami. Belki stropowe i wiązarowe pomiędzy ramami spoczywały na ryglach międzykondygnacyjnych względnie oczepach.

Wewnętrzna konstrukcja nośna była usztywniona w kierunku poprzecznym poprzez miecze stopowe⁵⁶, pary krzyżujących się zastrzałów poniżej belek stropowych i wiązarowych w nawach bocznych oraz poniżej belek wiązarowych w nawie środkowej. W kierunku podłużnym usztywnienie wewnętrznej konstrukcji nośnej nastąpiło zasadniczo przez miecze stopowe oraz krzyżujące się zastrzały w obrębie barier empor. Tylko w obrębie empory zachodniej usztywniono konstrukcję górnymi mieczami poniżej podciągów⁵⁷ dźwigających belkowanie.

Ramy poprzeczne naw bocznych i nawy środkowej znalazły swoją kontynuację w wiązarach dachowych trzynawowego korpusu. Układ belek pomiędzy słupami głównymi odpowiadał układowi belek w wiązarach niepełnych. Krokwie obu dachów pulpitowych były wsparte stojącą konstrukcją stolcową. Konstrukcja ta była usztywniona w kierunku poprzecznym i podłużnym zastrzałami. Nad nawą środkową zastosowano więźbę dwujętkową z leżącymi ramami konstrukcji stolcowej po obu stronach oraz środkową ramą konstrukcji storczykowej. Cała więźba była usztywniona pojedynczymi mieczami i zastrzałami oraz krzyżującymi się zastrzałami w kierunku poprzecznym i podłużnym.

Szkielet apsydy stanowił odrębną konstrukcję dostawioną do wschodniej ściany szczytowej korpusu, która, z wyjątkiem braku podziału na kondygnacje, nie różniła się zasadniczo od konstrukcji szkieletowej trójnawowego korpusu głównego.

Poszczególne elementy drewniane były ze sobą połączone za pomocą czopów, nakładek i wrębów w różnych wariantach (il. 10). Czopy służyły między innymi do połączenia ze sobą elementów znajdujących się w jednej płaszczyźnie i stykających się pod kątem prostym (np. słupów głównych z podwalinami i oczepami, il. 10a) lub stykających się pod skosem (np. płasko pochylonych zastrzałów górnych ze słupami poniżej belkowań). W tych samych układach zastosowano także złącza nakładkowe. Przeważały one w przypadku połączenia usztywniających mieczy i zastrzałów ze sobą (np. krzyżujących się zastrzałów, il. 10d) lub z innymi pionowymi i poziomowymi elementami (np. słupami i belkami wiązarowymi). Nakładka służyła także do wydłużenia elementów znajdujących się w jednej płaszczyźnie (np. nakładka skośna do wydłużenia podwalin i oczepów, il. 10b). Do połączenia ze sobą dwóch elementów nieznajdujących się w jednej płaszczyźnie zastosowano złącza na wręb (np. belek stropowych i wiązarowych z podciągami i oczepami, il. 10c).

Do budowy kościoła cieśle używali różnych rodzajów drewna. Podwaliny oraz miecze i zastrzały stopowe wykonano z dębu. Do pozostałych elementów konstrukcji szkieletowej użyto świerku, jodły i sosny⁵⁸. Zastosowano budulec o różniących się przekrojach, uwzględniając funkcje poszczególnych elementów w konstrukcji nośnej. Jednak niezależnie od przekroju używano wyłącznie całe drzewo⁵⁹. Wstępną obróbkę kłód wykonano siekierką, a ich wygładzenie – toporem.

Wszystkie pola szkieletu z pionowo osadzonymi szczapami wypełniono gliną zmieszaną ze słomą. Od zewnątrz szkielet pomalowano na kolor czarnoszary, częściowo kładąc farbę na tynk wypełnienia, aby wyrównać w ten sposób nierówności w przekrojach i niedokładności w obróbce drewna. Samo wypełnienie było pobielone⁶⁰. Do pokrycia dachowego użyto drewnianych gontów.

⁵⁵ Konstrukcję taką określa się jako wielokondygnacyjną (niem. *Geschossbau*) w odróżnieniu od konstrukcji piętrowej (niem. *Stockwerkbau*), przy której każde piętro jest odrębnie odciążane.

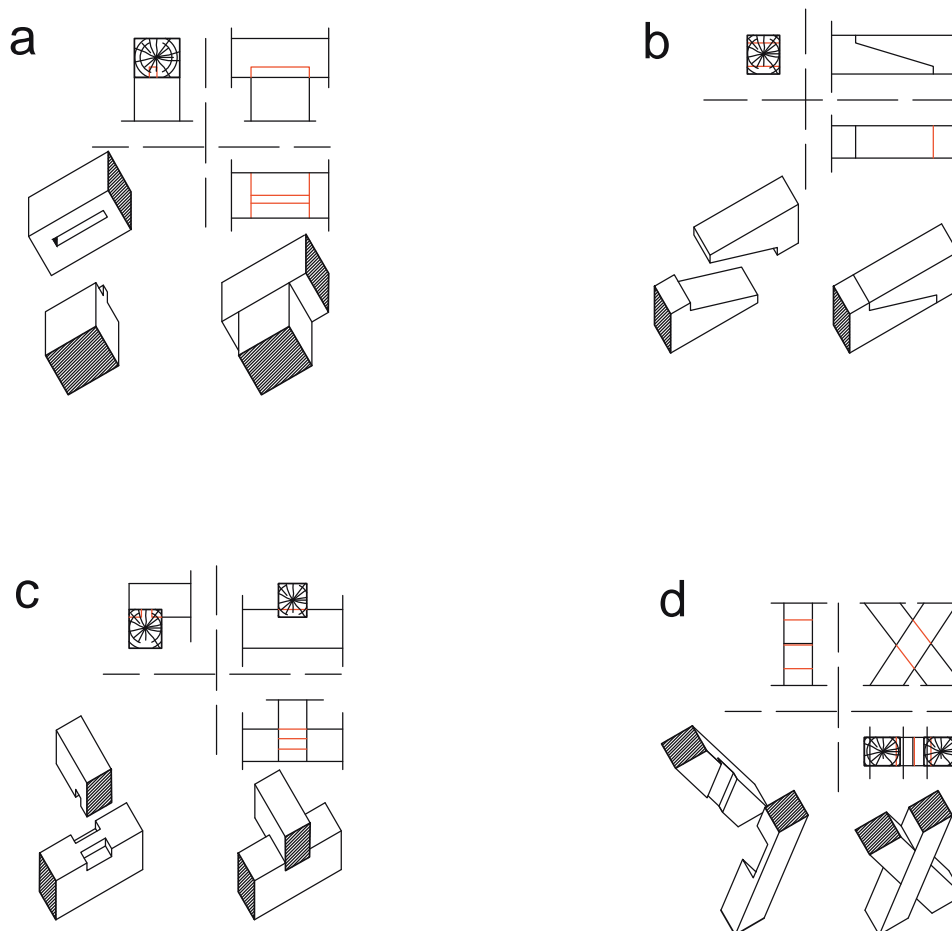
⁵⁶ Miecz stopowy – ukośnie ułożony krótki element, który usztywnia połączenia słupa głównego z podwaliną.

⁵⁷ Podciąg – poziomy element nośny rozpięty między słupami głównymi, na którym opierają się belki stropowe lub wiązarowe pomiędzy ich końcowymi podporami.

⁵⁸ Wynika to m.in. z badań dendrochronologicznych; Ważny, *Analiza dendrochronologiczna kościoła Pokoju w Jaworze...*, b.n.

⁵⁹ Całe drzewo – belka obciosana ręcznie z czterech stron z twardelem w środku (w odróżnieniu od półdrzewa i drzewa krzyżowego, które powstają w wyniku dalszego podzielenia całego drzewa piłą).

⁶⁰ Ślady takiej kolorystyki odkryto w północnej strefie górnych okien podczas prac konserwatorskich w latach 90. XX w.

10. Jawor, kościół Pokoju, przykładowe złącza ciesielskie: a) połączenie słupa głównego z oczepem na czop; b) połączenie ze sobą dwóch zastrzałów na nakładkę; c) wydłużenie oczepu na nakładkę skośną; d) połączenie belki wiązarowej z oczepem na wręb, rys. U. Schaaf

KOŚCIÓŁ POKOJU W ŚWIDNICY

ZARYS DZIEJÓW BUDOWY

Dzieje budowy kościoła Pokoju w Świdnicy – od wyboru placu począwszy, na odprawieniu pierwszego nabożeństwa skończywszy – przebiegały podobnie jak w Jaworze. Miejsce pod budowę wybrano na początku kwietnia 1652 r., uwzględniając kwestię obronności miasta. Dnia 23 IX 1652 r. starosta prowincji Otto von Nostitz obwiesił decyzję o pozwoleniu na budowę i przekazaniu placu mieszczaństwu protestanckiemu, które otrzymało prawo patronackie. Tego samego dnia powołano pierwszą radę kościelną⁶¹, która podobnie jak w Jaworze, była odpowiedzialna za budowę, wyposażenie i utrzymanie kościoła⁶².

Wobec braku środków finansowych na wzniesienie właściwego kościoła, również tutaj zdecydowano się na budowę kościoła tymczasowego. Prace rozpoczęto 29 XI 1652 r., a zakończono już 23 XII tego samego roku⁶³. Podczas kwesty na budowę właściwego kościoła i zabudowań parafialnych, przeprowadzonej w innych parafiach ewangelickich Śląska, w Rzeszy i poza jej granicami przez wysłanników wybieranych

⁶¹ Szerszej na temat budowy kościoła por. m.in.: Lehmann, *op. cit.*, s. 20; Goguel, *op. cit.*, s. 19–20; Worthmann, *Friedenskirche...*, s. 20–21.

⁶² Zadania członków zostały określone w porządku kościelnym, przedruk w: Jessen, Schwarz, *op. cit.*, s. 282–284.

⁶³ Więcej na temat kościoła tymczasowego: Lehmann, *op. cit.*, s. 22, Goguel, *op. cit.*, s. 21; Worthmann, *Friedenskirche...*, s. 21–22.

spośród świdnickich parafian, zebrano ok. 6000 talarów Rzeszy⁶⁴. Poza tym parafia otrzymała darowizny w formie materiałów budowlanych, środków transportu i pracy pańszczyźnianej⁶⁵.

Przystępując w 1656 r. do projektowania i budowy kościoła, parafia świdnicka skorzystała z doświadczeń parafii jaworskiej. Dowodzi tego wybór Albrechta von Sebischa na projektanta⁶⁶, jak i udział w budowie mistrza ciesielskiego Andreea Gampera z Jawora obok świdnickiego mistrza ciesielskiego Caspara Königa⁶⁷. Świadczy o tym również wypożyczenie przez parafię świdnicką projektu i modelu kościoła jaworskiego, wizyta jej delegacji na placu budowy w Jaworze i prośby o informacje dotyczące między innymi ubiegania się o wsparcie finansowe wśród szlachty, niezbędnej liczby potrzebnych pracowników i czasu pracy na budowie⁶⁸.

W odniesieniu do samego projektu kościoła świdnickiego⁶⁹ pojawiają się dwa zasadnicze pytania: jakie były przyczyny zmian wprowadzonych w Świdnicy w stosunku do kościoła jaworskiego? Czym się kierował von Sebisch, decydując się na nie? Wiele wskazuje na względy konstrukcyjne jako główną przyczynę modyfikacji: von Sebisch miał wątpliwości co do nośności gruntu wysoko położonego placu⁷⁰ i dlatego zaproponował wzniesienie budowli na planie krzyża, co miało jej zapewnić większą stabilność i sztywność⁷¹. Wprowadzenie planu krzyża miało jeszcze dodatkowe zalety, na które zwrócono już wcześniej uwagę: kościół wzniesiony na takim planie zapewniał większą liczbę miejsc oraz lepszą słyszalność kaznodziej⁷².

Umowę na odwiązywanie i ustawienie konstrukcji szkieletowej parafia podpisała 4 V 1656 r. z mistrzami ciesielskimi Gamperem i Königiem⁷³, którzy 15 V 1656 r. rozpoczęli obróbkę drewna i odwiązywanie konstrukcji⁷⁴. Położenie kamienia węgielnego nastąpiło 23 VIII 1656 r.⁷⁵ Ustawianie konstrukcji cieśle rozpoczęli 9 IV 1657 r. i zaledwie po dwóch miesiącach, a mianowicie 24 VI, odprawiono pierwsze nabożeństwo w nowym kościele⁷⁶. Odbiór i przekazanie kościoła parafii ewangelickiej przez cieśli miało miejsce na początku listopada 1657 r.⁷⁷ Budynek znajdował się wówczas w stanie surowym. Sugerują to między innymi napisy na szybach w strefie górnych okien z datą 1660⁷⁸ oraz informacja z 1667 r., że jeszcze nie wszystkie empyry były obłożone okładzinami⁷⁹. Do pierwszego wyposażenia kościoła należały ołtarz, ambona pozytyw i chrzcielnica, przeniesione z kościoła tymczasowego⁸⁰.

W niektórych drukowanych i internetowych publikacjach za czas budowy uznaje się jedynie okres dziesięciomiesięczny, od położenia kamienia węgielnego do pierwszego nabożeństwa⁸¹. Czasami podaje się nawet, że kościoły Pokoju musiały być budowane w ciągu jednego roku⁸². Jednak ani w paragrafach 38–41 pokoju westfalskiego, ani w pozwoleniu na budowę kościołów w Jaworze i Świdnicy z 1652 r., ani

⁶⁴ Zarówno dane o zebranych sumach, jak o miejscowościach, w których kwestowano, nieco się różnią w literaturze; por. Lehmann, *op. cit.*, s. 36–40; Goguel, *op. cit.*, s. 50–51; Worthmann, *Friedenskirche...*, s. 25; Deventer, *op. cit.*, s. 300–301.

⁶⁵ Szczegółowy wykaz w: Lehmann, *op. cit.*, s. 40; por. także Goguel, *op. cit.*, s. 51.

⁶⁶ Worthmann, *Friedenskirche...*, s. 26, podaje jako datę nawiązywania kontaktu z von Sebischem 12 IV 1656.

⁶⁷ Lehmann, *op. cit.*, s. 42.

⁶⁸ Legnica, AP, sygn. 2, AKP, s. 108–114.

⁶⁹ Projekt i makietę nie przetrwały do czasów dzisiejszych, ale jeszcze w XVIII w. zarówno projekt, jak i inne akta dotyczące budowy kościoła znajdowały się w archiwum kościelnym; Wrocław, AP, sygn. 61, Akta Miasta Świdnicy [dalej cyt.: AMŚ], s. 137–140.

⁷⁰ Jawor, AP, sygn. 2, KPJ, s. 111.

⁷¹ Lehmann, *op. cit.*, s. 42.

⁷² M.in. F.A. Zimmermann, *Beiträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 5, Tramp, Brieg 1785, s. 343–344; Lehmann, *op. cit.*, s. 42; Fritsch, *op. cit.*, s. 602.

⁷³ Worthmann, *Friedenskirche...*, s. 26.

⁷⁴ Wrocław, AP, sygn. 328, AMŚ, s. 154–155.

⁷⁵ Wrocław, AP, sygn. 328, AMŚ, s. 155–156; Lehmann, *op. cit.*, s. 43; Goguel, *op. cit.*, s. 51; Worthmann, *Friedenskirche...*, s. 26.

⁷⁶ Wrocław, AP, sygn. 328, AMŚ, s. 156; Lehmann, *op. cit.*, s. 43.

⁷⁷ 7 XI podają Lehmann, *op. cit.*, s. 43; Goguel, *op. cit.*, s. 52; Worthmann, *Friedenskirche...*, s. 26, wymienił 6 XI.

⁷⁸ Na jednej gomółce widnieje napis: *Herr Jesu erhalt uns dein liebes Wort bis an unser Ende / 1660*.

⁷⁹ „Die ganze Kirche umbwangen innwendig, zwei breite, übereinandergebaute, mit Taffel-Werck, noch nicht völlig aufgezierte Chöre...”; E.I. Naso, *Phoenix Redivivus Ducatum Svidnicensis [et] Javroviensis*, Baumann, Breslau 1667, s. 83.

⁸⁰ Goguel, *op. cit.*, s. 52.

⁸¹ M.in. E. Anders, *Geschichte der evangelischen Kirche Schlesiens*, wyd. 2, Max, Breslau 1886, s. 107; Worthmann, *Führer durch die Friedenskirche...*, s. 4; Hutter, *Friedenskirche zu Schweidnitz...*, s. 259; [https://de.wikipedia.org/wiki/Friedenskirche_\(Świdnica\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Friedenskirche_(Świdnica)) (dostęp: 20.03.2017).

⁸² M.in. [https://de.wikipedia.org/wiki/Friedenskirche_\(Świdnica\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Friedenskirche_(Świdnica)) (dostęp: 20.03.2017); [https://de.wikipedia.org/wiki/Friedenskirche_\(Jawor\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Friedenskirche_(Jawor)) (dostęp: 20.03.2017); https://de.wikipedia.org/wiki/Schlesische_Friedenskirchen (dostęp: 20.03.2017); http://www.monarchie-liga.de/index.php?title=Schlesische_Friedenskirchen (dostęp: 20.03.2017); <http://www.kulturwerk-schlesien.de/kulturlandschaftschlesien/>

też w innych dokumentach prawnych związanych z budową kościołów Pokoju w połowie XVII w. nie ma mowy o takim wymogu, który zresztą zmuszałaby do dokładnego zdefiniowania pojęcia „czas budowy”. Za faktyczny czas doprowadzenia kościoła świdnickiego do stanu surowego należy przyjąć okres od momentu rozpoczęcia prac ciesielskich w maju 1656 r. do ich obioru i przekazania kościoła parafii w listopadzie 1657 r. Surowe odeskowanie ścian i stropów kościoła było widoczne we wnętrzu aż do lat 90. XVII w., kiedy parafia zleciła wykonanie wystroju malarskiego wnętrza⁸³.

CHARAKTERYSTYKA ARCHITEKTURY I KONSTRUKCJI

Pierwotny kościół Pokoju w Świdnicy powstał na planie krzyża o jednakowej długości dłuższych ramion korpusu nawowego i krótszych ramion transeptu, bez wyodrębnionej przestrzeni dla ołtarza (il. 11). Zarówno trójnawowy korpus, jak i trójnawowy transept wykonano w układzie bazylikowym, z dachami dwuspadowymi nad nawami środkowymi i dachami pulpityowymi nad nawami bocznymi (il. 12).

Architektura poszczególnych elewacji została ukształtowana przez konstrukcję szkieletową (il. 13–15). Tak jak wcześniej w Jaworze, również w Świdnicy ściany były podzielone przez słupy główne na powtarzające się przęsła, przez podwaliny, rygle międzykondygnacyjne względnie skrajne belki stropowe oraz oczepy – na kondygnacje, a przez słupy i rygle pośrednie – na pola. Poziomy akcent w kompozycji elewacji stanowiły krzyżujące się zastrzały na kilku poziomach, podkreślających wewnętrzny układ przestrzenny⁸⁴. W elewacjach nie występowały ani elementy dekoracyjne, ani dekoracja snycerska.

Wnętrze kościoła obiegały konsekwentnie dwie kondygnacje empor, które wyraźnie podkreślały centralny układ przestrzenny (il. 11). Zajmowały one przestrzeń naw bocznych i wsparte były dodatkową konstrukcją w obrębie naw środkowych⁸⁵. Podczas gdy nawy główne nakryto stropem płaskim, w nawach bocznych wykorzystano przestrzeń pod dachami pulpityowymi na górną kondygnację empor. Dolna empora wschodnia była płytsza w środkowym przęśle (11E–11F), dzięki czemu powstała wnęka – miejsce na ołtarz.

Główne wejścia do kościoła znajdowały się w środkowym przęśle szczytowej elewacji zachodniej korpusu nawowego oraz szczytowej elewacji południowej i północnej transeptu, akcentując za każdym razem oś środkową⁸⁶. Oprócz głównych wejść do kościoła prowadziły jeszcze mniejsze wejścia boczne, po jednym w środkowym przęśle elewacji naw bocznych korpusu po stronie południowo-wschodniej i południowo-zachodniej, północno-zachodniej i północno-wschodniej. Kolejne cztery wejścia boczne znajdowały się w skrajnych segmentach elewacji naw bocznych transeptu przed korpusem⁸⁷. Trudno ustalić liczbę i lokalizację wejść w szczytowej elewacji wschodniej korpusu głównego, ponieważ jej konstrukcja jest w całości wtórna⁸⁸. Istnienie drzwi głównych na osi elewacji wydaje się mało prawdopodobne, ponieważ prowadziłyby one bezpośrednio do chrzcielnicy, stojącej niegdyś za ołtarzem⁸⁹, oraz na tyły ołtarza. Uwzględniając aspekty funkcjonalne, można jednak przypuszczać, że w elewacji tej istniało jedno wejście prowadzące bezpośrednio do zakrystii oraz drugie prowadzące do miejsc dla wiernych na parterze. Na hipotetycznej rekonstrukcji umieszczono je w środkowych segmentach skrajnych przęseł nawy środkowej zgodnie z lokalizacją obecnych wejść.

kloesterundkirchen/artikel/305.Friedenskirche_zu_Schweidnitz_widnica.html (dostęp: 20.03.2017). Autor niniejszego artykułu, nie sprawdziwszy zapisów źródłowych, początkowo niestety sam powtarzał te informacje.

⁸³ Więcej na ten temat por. Goguel, *op. cit.*, s. 53–54; Worthmann, *Friedenskirche...*, s. 27–29.

⁸⁴ O istnieniu krzyżujących zastrzałów powyżej podwaliny świadczą zachowane na wielu słupach głównych wycięcia na nakładce nieco poniżej drugiego od dołu rygla; por. SchAAF, *Kościół Pokoju...*, t. II, rozdz. II.B.2.

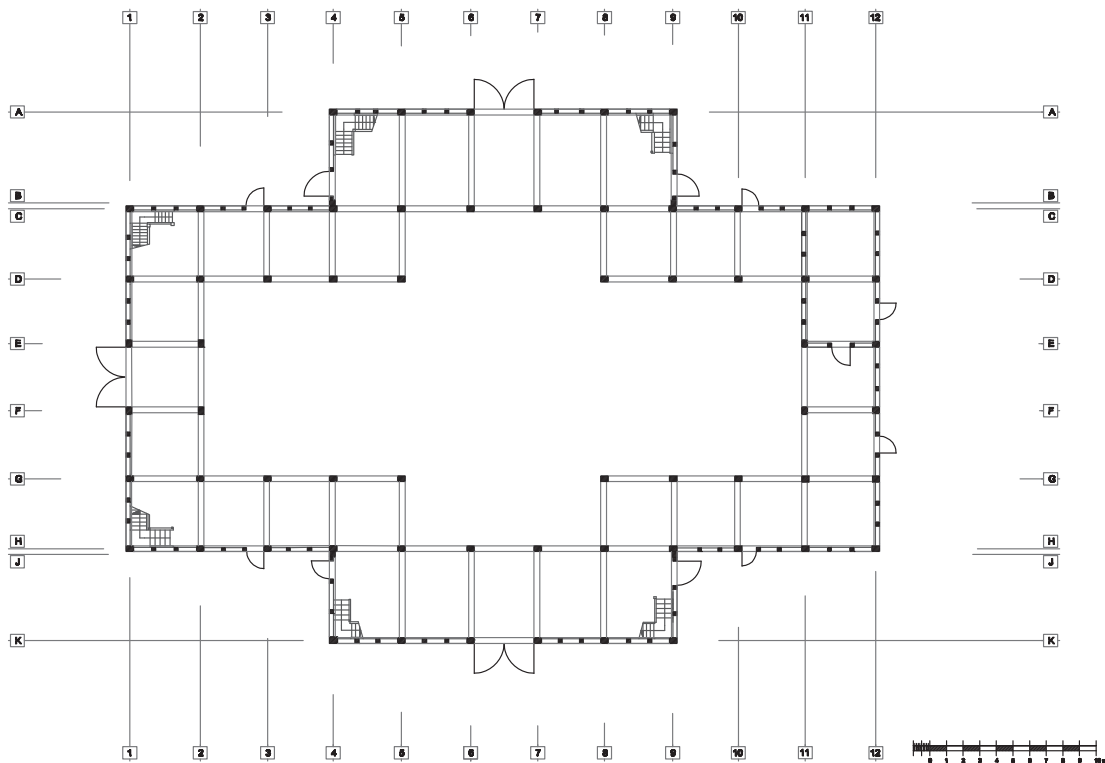
⁸⁵ Ślady po górnej emporze po stronie zachodniej, w obrębie dzisiejszych organów, w formie obciętych czopów rygli lub nakładek mieczy lub wycięcia na czop i nakładkę zachowały się na słupach głównych; por. SchAAF, *Kościół Pokoju...*, t. II, rozdz. II.C.2.a.1.

⁸⁶ Z analizy materialnej substancji wynika, że główne wejścia obejmowały swoją szerokością za każdym razem całe przęsło oraz, że pierwotnie nie było przed nim przedsionków; por. SchAAF, *Kościół Pokoju...*, t. II, podrozdz. II.B.2.

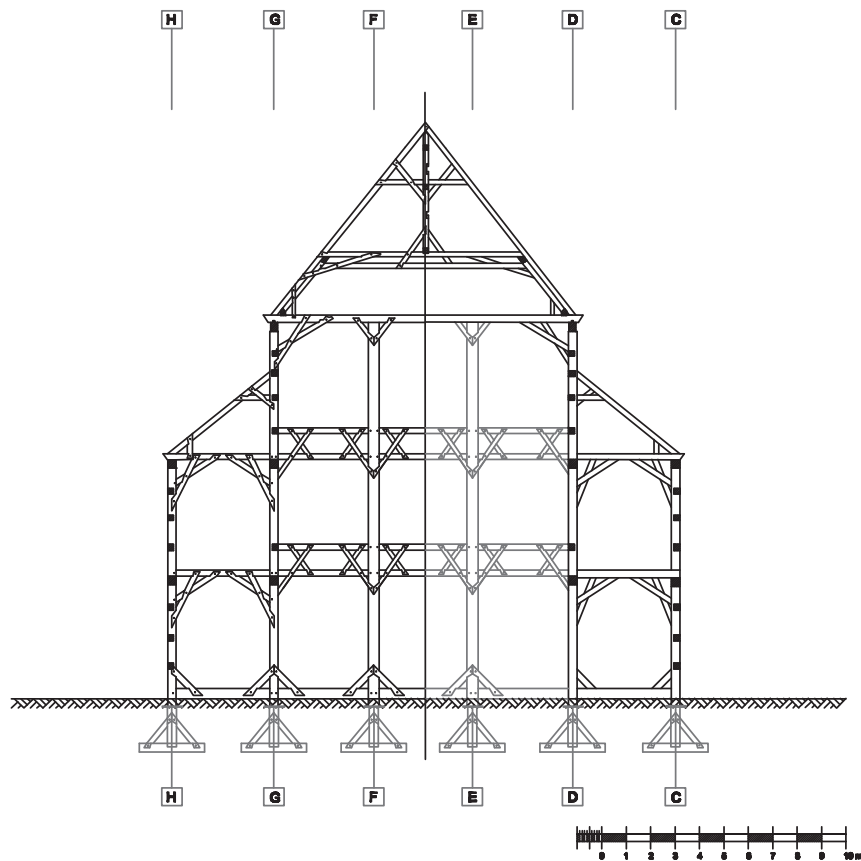
⁸⁷ W północno-wschodniej oraz w południowo-wschodniej elewacji transeptu zachowało się do dziś wejście boczne do kościoła. W północno-zachodniej elewacji odkryto w trakcie badań architektonicznych górnego „psa” z łukowym wycięciem, a w elewacji południowo-zachodniej zrekonstruowano drzwi na podstawie śladów po dolnym zastrzale przy słupie narożnym przed transeptem (J4); por. SchAAF, *Kościół Pokoju...*, t. II, podrozdz. II.B.2.d.1, II.B.2.b.1. Także sąsiedztwo schodów prowadzących na wyższe empory przemawia za taką lokalizacją.

⁸⁸ Por. SchAAF, *Kościół Pokoju...*, t. II, podrozdz. II.B.2.d.

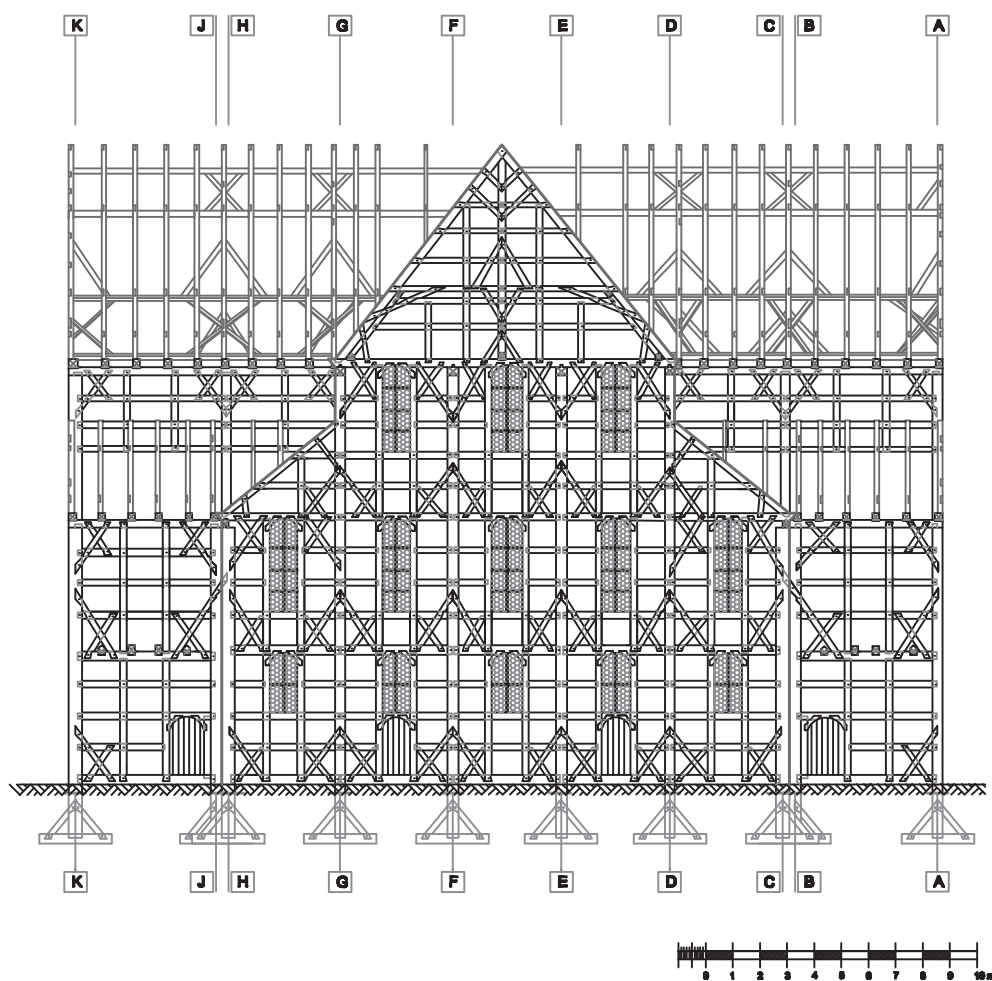
⁸⁹ G.A. Haacke, *Das 200jährige Jubelfest der evangelischen Friedenskirche „zur heiligen Dreifaltigkeit“ vor Schweidnitz, Schweidnitz 1852*, s. 6.

11. Świdnica, kościół Pokoju, rzut przyziemia, rekonstrukcja U. Schaaf

12. Świdnica, kościół Pokoju, przekrój poprzeczny, rekonstrukcja U. Schaaf

13. Świdnica, kościół Pokoju, elewacja wschodnia, rekonstrukcja U. Schaaf

Na dolną i górną empore prowadziło sześć wewnętrznych schodów dwubiegowych łamanych, rozmieszczonych pojedynczo w narożnikach południowo-zachodnim i północno-zachodnim korpusu nawowego oraz we wszystkich czterech narożnikach transeptu⁹⁰.

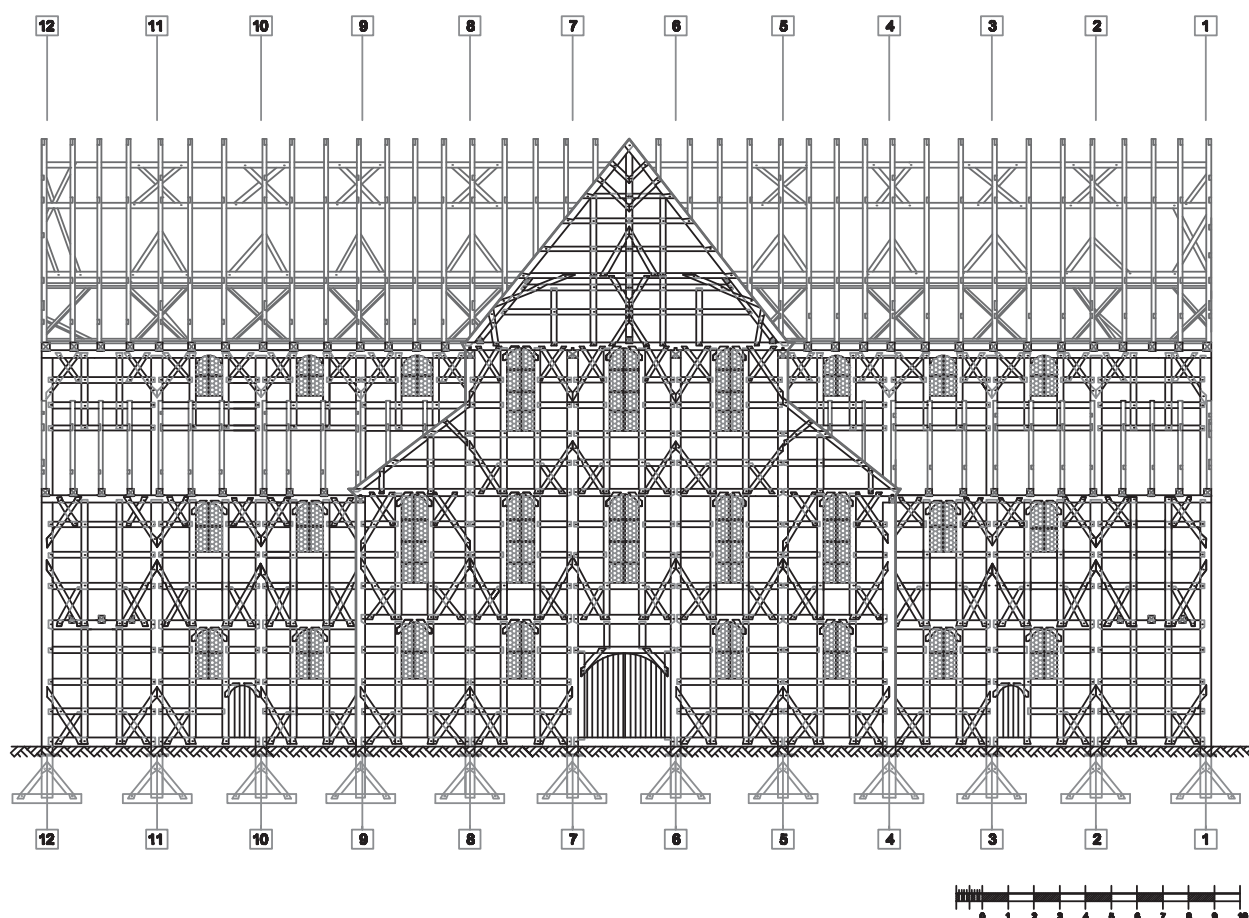
Oświetlenie wnętrza zapewnione było przez bazylikowy układ kościoła oraz okna na trzech poziomach (il. 13–15): w przyziemiu, na poziomie pierwszej empyry, na poziomie drugiej empyry w elewacjach szczytowych, względnie w strefach górnych okien. Okna były zlokalizowane głównie w środkowych segmentach przęseł. W dwóch skrajnych przęsełach elewacji naw bocznych oraz strefach górnych od strony wschodniej i zachodniej korpusu nie było pierwotnie okien. Również pozbawione okien były elewacje naw bocznych i górna strefa transeptu⁹¹.

Korpus kościoła ma ok. 44,75 m długości i ok. 20,50 m szerokości, a południowy i północny transept – ok. 5,50 m długości i ok. 20,50 m szerokości. Wysokość do stropu wynosi w korpusie i transepcie w nawach bocznych ok. 9,25 m, w nawie środkowej ok. 15,00 m.

Główna konstrukcja nośna pierwotnego kościoła jest czytelna do dziś (il. 11). W korpusie nawowym składała się ona w kierunku podłużnym z czterech ram sięgających przez długość całego kościoła (C, D,

⁹⁰ W zachodnich narożnikach korpusu głównego do dziś zachowały się schody dwubiegowe łamane na dolną i górną empore. Również z dolnej empyry na górną zachowały się schody dwubiegowe łamane w zewnętrznych narożnikach transeptu. O istnieniu takich samych schodów w przyziemiu świadczą ślady po policzkach w belkach stropowych oraz ryglach międzykondygnacyjnych ścian zewnętrznych; por. Schaaf, *Kościół Pokoju...*, t. II, podrozdz. II.C.2.c.

⁹¹ Okna w tych elewacjach wykonano wtórnie, po wbudowaniu zewnętrznych i wewnętrznych łóż w obrębie przyziemia i balkoników między pierwszą i drugą empore, które spowodowały pogorszenie się warunków oświetleniowych we wnętrzu kościoła; por. Schaaf, *Kościół Pokoju...*, t. II, podrozdz. II.B.2.a.1, II.B.2.c.1, II.B.2.b.1, II.B.2.d.1.

14. Świdnica, kościół Pokoju, elewacja południowa, rekonstrukcja U. Schaaf

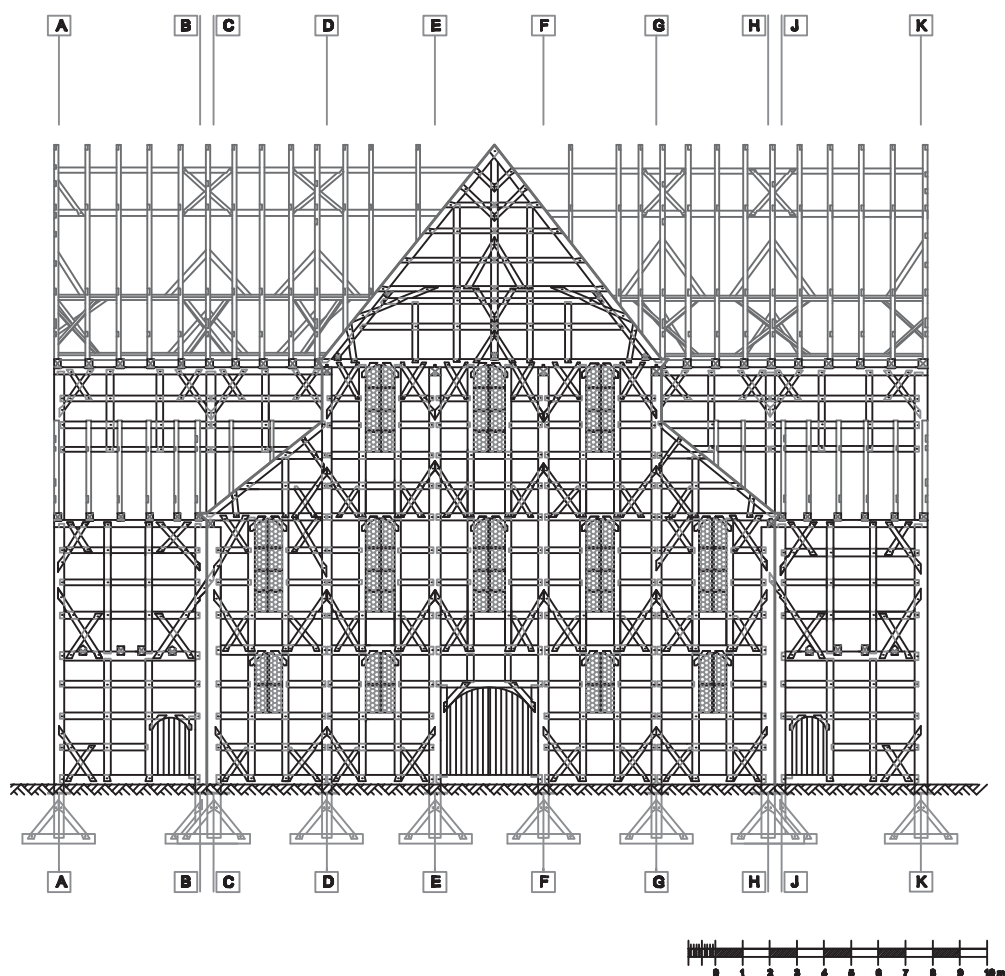
G, H) oraz dwóch ram występujących jedynie w obrębie empor (E1–E2, E11–E12 i F1–F2, F11–12). Odległość osiowa między nimi wynosiła średnio ok. 4,1 m, a całkowita szerokość osiowa to ok. 20,50 m. W kierunku poprzecznym występowało dziesięć ram (1–5, 8–12). Odległość osiowa między nimi się wahała i wynosiła od ok. 3,90 m do ok. 4,35.

Transept składa się z sześciu ram podłużnych i dwóch ram poprzecznych. Z ram podłużnych tylko skrajne są samodzielnymi ramami z własnymi słupami głównymi przylegającymi do słupów głównych korpusu nawowego. Zastosowanie zdwojonych słupów wyeliminowało groźbę znacznego osłabienia pojedynczego słupa narożnego wskutek wielu złączy ciesielskich. Pozostałe ramy poprzeczne łączą się ze słupami głównymi ram podłużnych korpusu nawowego i tworzą z nim jednorodną konstrukcję. Odległość osiowa między ramami podłużnymi wahała się od ok. 3,90 m do 4,25 m. Odległość osiowa między ramami poprzecznymi to ok. 5,50 m.

Wszystkie słupy główne osiągały pierwotnie pełną wysokość konstrukcji szkieletowej, łącząc się u góry z oczepami (il. 12). Wyniki badań architektonicznych wskazują, że obecna konstrukcja wokół dolnych fragmentów słupów i podwalin jest wszędzie wtórna. Z zachowanych fragmentów oryginalnych podwalin wnioskować można jedynie, że leżały one pierwotnie w formie rygła między słupami oraz, że słupy sięgały nieco głębiej⁹². Do wiarygodnego odtworzenia rozwiązań konstrukcyjnych poniżej podwalin brakuje materialnych śladów⁹³, a jedyną wskazówką jest rekonstrukcja zamieszczona w artykule

⁹² *Ibidem*, t. II, przede wszystkim rozdział II.C.2.c.

⁹³ Podczas badań fundamentów nie odnaleziono żadnych śladów dawnej konstrukcji drewnianej poniżej podwalin; por. M. Szczurek, K. Sokołowska, T. Bilaska, J. Szczurek, *Dokumentation der ingenieurgeologischen und hydrogeologischen Untersuchungen der Boden- und Wasser-Verhältnisse des Untergrundes in der Umgebung der Friedenskirche in Świdnica*, Wrocław 1996 [mps].

15. Świdnica, kościół Pokoju, elewacja zachodnia, rekonstrukcja U. Schaaf

Fritscha z 1886 r., która została opracowana na podstawie ustnych przekazów⁹⁴. Przedstawia ona jeden słup, który sięga ok. 2 m w głąb, gdzie łączy się z podwaliną. Całość jest usztywniona dwoma mieczami stopowymi. Konstrukcja ze słupami sięgającymi w głąb gruntu była w połowie XVII w. już rozwiązaniem przestarzałym⁹⁵, ale za jej zastosowaniem przemawia nie tylko informacja o uszkodzonych w sześć lat po budowie dolnych końcówkach słupów głównych⁹⁶, ale także dążenie von Sebischa do uzyskania lepszej stabilności konstrukcji.

Pulpitowe dachy krokwiowo-jętkowe mają identyczną konstrukcję nad nawami bocznymi zarówno korpusu nawowego, jak i transeptu. Wiązary pełne pokrywają się z ramami poprzecznymi konstrukcji szkieletowej, a wiązary niepełne z belkowaniem pomiędzy tymi ramami. W odróżnieniu od kościoła jaworskiego w świdnickim kościele dachy pulpitowe nie mają konstrukcji stolcowej, co wynika z mniejszej rozpiętości naw bocznych.

Konstrukcja dachowa nad nawami środkowymi korpusu i transeptu to więźba dwujętkowa z leżącą konstrukcją stolcową po obu stronach i środkową konstrukcją storczykową. Wiązary pełne i niepełne pokrywają się zasadniczo z konstrukcyjnymi ramami poprzecznymi oraz belkowaniem między nimi.

⁹⁴ Fritsch, *op. cit.*, s. 603.

⁹⁵ Według niektórych badaczy konstrukcja taka występuje do XIV w., zob. G. Binding, U. Mainzer, A. Wiedenau, *Kleine Kunstgeschichte des deutschen Fachwerkbaus*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1989, s. 54.

⁹⁶ Goguel, *op. cit.*, s. 52.

Wyjątek od tej reguły stanowią: środkowy wiązar pełny korpusu nawowego nad skrzyżowaniem oraz drugi i trzeci wiązar pełny południowego i północnego ramienia transeptu⁹⁷.

Podczas gdy korpus nawowy i transept tworzą jednolitą konstrukcję, więźby nad nimi są odrębnymi ustrojami, ponieważ wiązary pełne i niepełne korpusu nawowego są w pełni wykształcone nawet nad skrzyżowaniem naw, a wiązary niepełne obu ramion transeptu dochodzą jedynie do więźby korpusu.

Podział korpusu nawowego i transeptu na kondygnacje, zasady wewnętrznego usztywnienia całej konstrukcji szkieletowej, jak i więźb, zastosowane rodzaje drewna i jego obróbka, sposób połączenia ze sobą poszczególnych elementów konstrukcyjnych oraz wypełnienia pól szkieletowych nie różnią się znacząco od rozwiązań zastosowanych w kościele jaworskim (w związku z tym zostaną tu pominięte powtarzające się opisy)⁹⁸. Pierwotna kolorystyka konstrukcji szkieletowej kościoła Pokoju w Świdnicy była zbliżona do kolorystyki zastosowanej w Jaworze. Różniła się tym, że na wypełnieniach występowała dodatkowa szaroczarna linia w odległości ok. 5 cm od elementów konstrukcyjnych, tak zwana linia towarzysząca, wywołująca efekt przestrzenny (il. 16–17)⁹⁹.

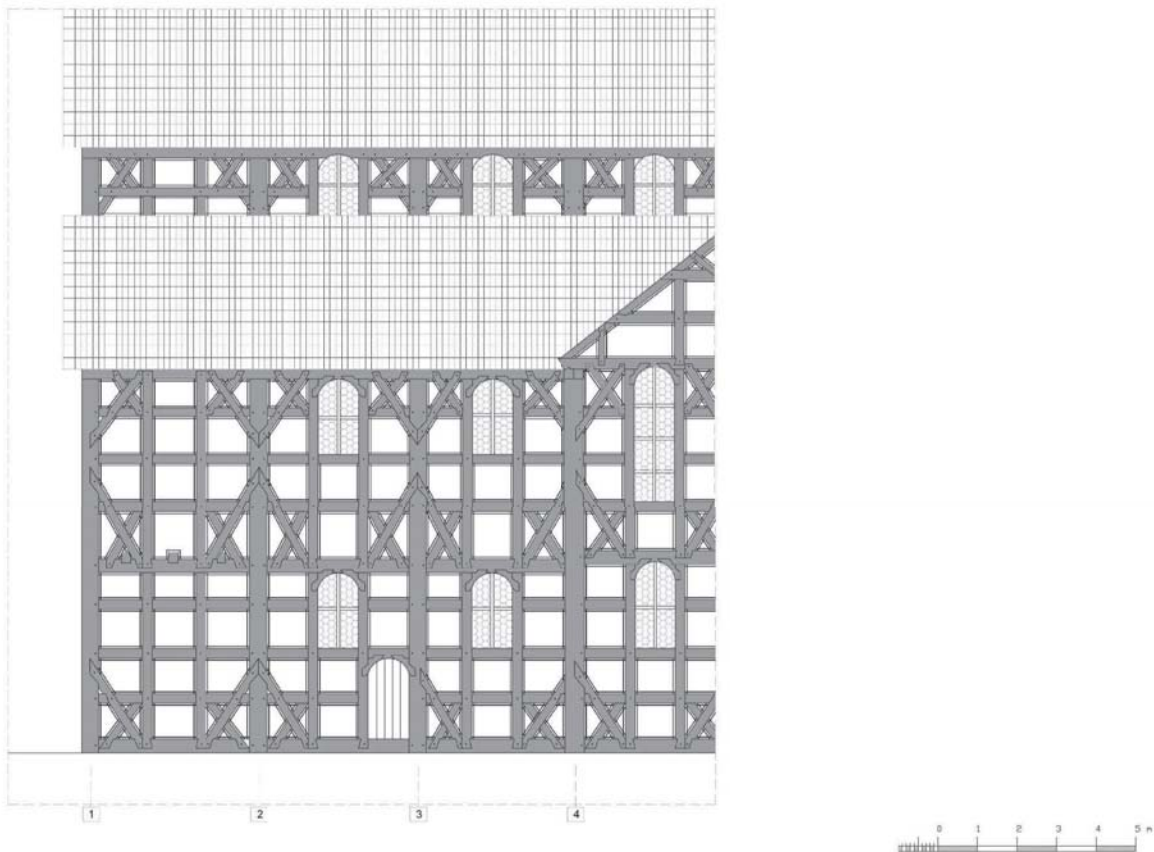

16. Świdnica, kościół Pokoju, południowa elewacja szczytowa, dolna kondygnacja, fragment pierwotnej kolorystyki ścian zewnętrznych. Fot. U. Schaaf

⁹⁷ Wynika to m.in. z braku słupów głównych w osi środkowej korpusu nawowego i braku słupów głównych między narożnymi słupami głównymi transeptu, odnośnie do szczegółów por. Schaaf, *Kościół Pokoju...*, t. II, podrozdz. II.D.2.a.1.

⁹⁸ Zob. s. 125 niniejszego artykułu.

⁹⁹ Ślady tej kolorystyki odkryto m.in. pod oszalowaniem strefy górnych okien korpusu nawowego po stronie południowej; por. Schaaf, *Kościół Pokoju...*, t. II, podrozdz. II.B.2.c.3.

17. Świdnica, kościół Pokoju, elewacja południowa, fragment, rekonstrukcja kolorystyki U. Schaaf

PODSUMOWANIE

Badania architektoniczno-historyczne pozwoliły w przypadku kościołów Pokoju w Jaworze i Świdnicy na szczegółową rekonstrukcję ich dziejów budowy, formy architektonicznej i kształtu konstrukcyjnego. Wiedza o historii budowy oczywiście nie zmieniła się zasadniczo, ale udało się zweryfikować niektóre opinie, na przykład na temat czasu budowy kościołów czy przyczyny zmiany projektu świdnickiego w porównaniu z jaworskim.

Pierwotny układ przestrzenny obu kościołów był znany i opisany wielokrotnie w literaturze przedmiotu. Nowością są natomiast informacje dotyczące lokalizacji okien, drzwi i schodów oraz zakrystii i kaplicy chrzcielnej, czyli warunków oświetleniowych i układu funkcjonalnego omawianych budowli. Po raz pierwszy udało się szczegółowo odtworzyć architekturę i konstrukcję drewnianego szkieletu. Obalono także teorię o istnieniu trzech odrębnych zespołów konstrukcyjnych (dwie nawy boczne, nawa środkowa) w przypadku kościoła w Jaworze.

Już od końca XIX w. badacze przypisują grupie kościołów Pokoju znaczące miejsce w historii protestanckiej architektury sakralnej. W kontekście wymogów wynikających z reformowanej liturgii większe uznanie zyskał plan krzyża z układem empor wokół całego wnętrza (tak jak w kościele świdnickim) niż plan podłużny z emporami jedynie po trzech stronach i apsydą po czwartej stronie (jak w kościele w Jaworze)¹⁰⁰. Jednak w przypadku obu rozwiązań przestrzennych z niektórych miejsc za amboną i ołta-

¹⁰⁰ Na temat przypisanych kościołom Pokoju wartości od końca XIX w. do wpisu na listę Światowego Dziedzictwa Kultury por. U. Schaaf, *Der Bedeutungswandel der Friedenskirche Jauer (Jawor) und Schweidnitz (Świdnica) von der Anerkennung als Denkmal bis zur Eintragung in die UNESCO-Liste des Weltkulturerbes*, [w:] *Aspekte der Baudenkmalpflege in Ostmitteleuropa*, Hrsg. B. Störkuhl, Lang, Frankfurt am Main 2006, s. 139–164.

rzem widoczność i słyszalność były bardzo ograniczone, powodując ich częściową nieużyteczność¹⁰¹. Wątpliwości odnośnie do pierwotnej funkcjonalności wnętrza obu kościołów budzi ponadto fakt, że już od lat 60. XVII w. zaczęto dobudowywać lub wbudowywać łozę dla rady kościelnej, szlachty, cechów, miast itd., a nieco później przedsionki przed wejściami.

W odniesieniu do architektury szkieletowej kościołów badacze podkreślają z jednej strony ich wyjątkową skalę, z drugiej strony zaś uważają, że ta architektura nie ma większej wartości artystycznej i zaspokaja jedynie potrzeby funkcjonalne¹⁰². Pewne jest, że wykonanie konstrukcji szkieletowej o niespotykanej dotąd skali stanowiło wielkie wyzwanie dla parafii, von Sebischa i Gampera. A fakt, że konstrukcje drewniane przetrwały do dnia dzisiejszego, jest potwierdzeniem słuszności wybieranych rozwiązań technicznych¹⁰³. Oba kościoły musiały jednak mieć jakąś wadę systemu konstrukcyjnego, bo jak inaczej można wytłumaczyć to, że już sześć lat po budowie zaczęto w nich wymieniać dolne końcówki słupów głównych, a w przypadku kościoła w Jaworze wzmacniać je dodatkowymi słupami¹⁰⁴. Brak badań nad rozwojem architektury szkieletowej Śląska nie pozwala obecnie na szczegółową ocenę zastosowanej do budowy kościołów Pokoju techniki budowlanej i jej przeanalizowanie na szerszym tle. Wstępne rozpoznanie jednak wskazuje, że schemat architektury szkieletowej kościołów jest, poza wielkością, typowy dla Śląska 2. połowy XVII w.

CHURCHES OF PEACE IN JAWOR AND ŚWIDNICA IN THE MID-1650s – A RECONSTRUCTION OF THEIR BUILDING HISTORY AND THE ARCHITECTURAL FORM

Abstract

As a result of the Peace of Westphalia in 1648, huge timber-framed churches were built outside the city walls of Głogów, Jawor and Swidnica, capable of accommodating several thousand people. Because of exceptional historical conditions, the large size of the buildings, and their form and structure, they were researched since the 18th century. Yet there has never been an attempt at detailed examination of their building history, or the reconstruction of their original architectural form and the structure of the wooden framework. As part of the two scientific projects dedicated to the Churches of Peace in Jawor and Świdnica, attempts have been made to fill these gaps in the past research.

There was obviously no need to rewrite the history of the Churches of Peace. The latest study, however, made it possible to correct some of the former opinions. For the first time it had been possible to make a detailed drawn reconstruction of their original form and of the timber framework since they were first built in the mid-1650s. The original spatial layout of both churches was well known and was described in numerous publications. However, the precise information about the location and the shape of the entrances, the stairs, the windows, the sacristy, and the baptismal chapels is a new addition. Moreover, some new data has been gathered regarding the bearing timber frames, the structural elements of the walls, the wood processing and the colours of the timber architecture of both Churches of Peace.

trans. Katarzyna Krzyżagórska-Pisarek

¹⁰¹ Jako dowód może służyć wykaz miejsc w kościele jaworskim z końca XVII w., według którego wszystkie miejsca na górnjej ambonie były niewynajęte, Legnica, AP, sygn. 408, AKP, s. 25.

¹⁰² Por. Schaaf, *Der Bedeutungswandel...*

¹⁰³ Znaczenie konstrukcji szkieletowej kościołów Pokoju zostało już zdefiniowane we wniosku o ich wpis na listę UNESCO, w którego opracowaniu pod kierunkiem Andrzeja Tomaszewskiego uczestniczyli Grzegorz Grajewski i autor niniejszego artykułu.

¹⁰⁴ Badania architektoniczne i dendrochronologiczne udowodniły wtórne pochodzenie dolnych fragmentów słupów i zdwojenie słupów; por. Schaaf, *Die Friedenskirche...*, s. 46, 79 80; Ważny, *Analiza dendrochronologiczna kościoła Pokoju w Jaworze...*; Schaaf, *Kościół Pokoju...*, t. II, podrozdz. II.B.2; T. Ważny, *Analiza dendrochronologiczna drewna ze świątyni Pokoju w Świdnicy*, b.n. [mps].